

ÉLETKÉRDÉSEK ÉS HALÁLKÉRDÉSEK

Borhi László: *A túlélés stratégiái. Élet és halál a náci és kommunista diktatúrákban 1944–1953*

■ Ritka pillanat a történettudományban, amikor egy könyv olyan mélyre hatol a közelmúlt legdrámaibb kríziseinek feltárásában és elemzésében, hogy eközben többszörös határátlépésre kényszerül, és ahogy az olvasó érzeke-li: a legalapvetőbb filozófiai, morálbölcseleti, mélylélektani, szociálpszichológiai és végső soron antropológiai dilemmáig jut el. És míg a borzalmak enciklopédiája feltárul a 20. század legvéresebb diktatúráinak megidézésével, a könyv címszereplője mégis a túlélés lesz, ennek stratégiáit kutatja a szerző; ahogy az alcímben is az élet megelőzi a halált, noha a tárgyalt korszakban úgy diadalmaskodott a halál milliók életén, mint középkori metszeteken ábrázolták egykor elkárhozott tömegek pusztulását, apokaliptikus várakozásban.

Emberek millióinak halála azonban az elmúlt században nem az üdvtörténet törvényei szerint zajlott, hanem nagyon is e világi törvények alapján, amelyeket nemegyszer parlamenti többség hozott, többnyire ideológiai alapon, hogy azután mindezt a közigazgatás és a karhatalom fordítsa le az intézkedések, tettek és események nyelvére; és Borhi könyve pontosan rekonstruálja ezt a folyamatot is. Aminek része volt, hogy nemegyszer a törvények adta lehetőségeken túl, de azok szellemében olyan szenvedést zúdítsanak az ellenségként megbélyegzett csoportokra, a jogfosztottakra és kiszolgáltatottakra, ami – köznapi szófordulatot alkalmazva – minden képzeletet felülmúlt. Feltehetően a törvényhozók képzeletét is, bár nem feltétlenül szándékait. Mert ezek a törvények, éppen ideológiai ere-

detüknél fogva, lehetőséget adtak végletes értelmezésükre és alkalmazásukra. A jog nem írt elő borzalmakat, csak lehetővé tette ezek megtörténtét koncentrációs táborokban, nyilas razziaikon, az ávó kínzókamráiban. Aminek során, a legitimált gyűlölködés sodrában nemcsak „kiiktatni” kívánták az ellenséget, de megalázni, meggyötörni lelkileg és testileg; olyan szenvedést okozva a többnyire véltlen és kiszolgáltatott áldozatnak, hogy nemegyszer az életnél kívánatosabbnak tűnjék a halál.

Ezek a retorikai fordulatok azonban a könyv narratívájától idegenek. Borhi ugyanis nem moralizálással vagy bölcseleti, jogelméleti eszme-futtatásokkal mutatja be a 20. századi diktatúrák három metszetében ezek működésének nyers mechanizmusát, hanem mikro-történetek sokaságán keresztül, ahogy írja: több száz ember tapasztalata nyomán, továbbá dokumentumok és különféle narratívák mozaikdarabjainak összeillesztésével tárja fel ezt a történelemmé vált antropológiai disztópiát. Ennek nyomán egy rendkívül személyes szemszögű, ugyanakkor komplex és dinamikus kép mutatkozik meg a 20. század történelmi véghelyzeteiről, amit szinte egyszerre láthatunk az egykori áldozatok aspektusából, továbbá a túlélőkéből vagy éppen az elkövetőkéből; valamint ezek rekonstrukciójából: tanúvallomásokban, emlékezésekben vagy éppen bíróságon. A könyv úgynevezett „forrásbázisát” ugyanis a katalizmák után felvett jegyzőkönyvek, a táborokból hazatérő deportáltak frissen tett vallomásai, a különféle vizsgálatok során keletkezett dokumentumok –

(Ford. Lázár Júlia) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2022. Angolul: László Borhi: *Survival under Dictatorships: Life and Death in Nazi and Communist Regimes*. Central European University Press, Budapest, 2024.

benne a besúgói és fogdaügynöki jelentések, perekhez becsatolt iratok, feljelentések és titkos jegyzőkönyvek stb. –, továbbá hivatalos nyilatkozatok, törvények, utasítások adják, amit levelek és memoárok egészítenek ki. Vagyis nincs olyan utalása, epizódja a vaskos kötetnek, ami ne lenne dokumentálhatóan konkrét, többnyire személyes, a sors által hitelesített – és szörnyen megrendítő.

Mindez azért érdemes említésre, mert a szerző, számos jelentős monográfia és tanulmány írója,¹ a kortárs történettudomány jelentős képviselője, rendkívül tájékozott szakmája módszertani, elméleti kérdéseiben, és míg az elmúlt években revelatív jelentőségű levéltári dokumentumokat publikált számos alkalommal, kutatásai sorra döntöttek meg korábbi hipotéziseket, és értelmeztek újra sorsfordító eseményeket, most a „mikrotörténelem” eszközeivel nyitott új fejezetet a diktatúrák analógiáinak és sajátosságainak elemzésében, interpretációjában – egyben saját pályáján.²

A *Túlélés stratégiái* annyiban is egyedülálló a szerző pályáján, hogy angolul írta, vagyis nem az anyanyelvén kívánt szólni azokról a megpróbáltatásokról és borzalmakról, amelyek az előttünk járó, majd sokáig velünk élő generáció életének alapélménye voltak, és amelynek traumatizáló hatása nemcsak a társadalmi fejlődésen hagyta rajta nyomát maradandóan, de – feltehetően gyógyíthatatlanul – áthagyományozódott a leszármazottakra is. Ami persze nem szándékosan és tudatosan történt, hanem a lélektan mélyebb törvényszerűségeinek engedve; és akkor is bekövetkezett, ha a leszármazott nem tudott mindarról, ami korábban szüleivel, családjával, tágabb közösségükkel történt.

Erre utal a könyv kezdőlapján felidézett gyerekkori epizód, amikor egy gyanútlan és napos vasárnapi reggelen a mit sem sejtő kisfiúval az anyja váratlanul közölte: „Zsidók vagyunk.” Ami egyfelől arra utal, hogy származásának meghatározó eleme mindaddig ismeretlen volt a gyerek számára, másfelől

pedig talán egy „aha”-élményt is jelentett, mert ez a hirtelen feltárt identitás magyarázatot kínálhatott személyiségvonásokra, tudatosulatlan szorongásokra, akár a kívülállás feloldhatatlan élményére; mintegy tudatosításával kibontotta az addig öntudatlanul cipelt, történelmi „poggyászt”.

Aminek része volt az idegenség az otthonosságban. Az a budai utca ugyanis, ahova a fiatal történész házassága után költözött, ugyanaz volt, ahol anyját és nagyanyját a vészorszak legdermesztőbb pillanatában nem engedték beállni abba a sorba, ahol rokonaik várakoztak – és éppen ezzel menekültek meg: hozzátartozóik nem tértek vissza a deportálásból, míg anya és lánya túlélte a holokausztot. Akárcsak a szerző apja, akit apácák bújtattak mindaddig, amíg a nyilasok rájuk nem törtek, és a kiskamasz Borhi Andrást is a Duna-partra kísérték, akinek azonban annyi lélekjelenléte még volt, hogy megkérdezze a mellette lépkedő fegyverest: lesz-e kegyelem. A tagadó válasz nyomán a fegyverek eldőrdülése előtt a jeges Dunába ugrott, megmenekülése vakmerő volt, és szerencséjének is köszönhetően, sikeres.

És éppen ezek azok a véletlenek, amelyeken keresztül a történelmi szűkségszerűség megmutatkozik. Ami minden bizonnyal ihletője, tárgya a könyvnek – akárcsak szerzője sorsának.

A három metszet, ami a diktatúrákban az élet és a halál kérdéseit a végletekig élezte: a koncentrációs táborok világa az odavezető úttal együtt; a nyilasterror tombolása hatalomátvételüket követően; majd pedig a magyarországi sztálinizmus „vaskora”, a kommunista uralom első szakaszának borzalmas konszolidációjában. Mindezeket három, sok szempontból eltérő jellegű történelmi helyzet hozta létre, amelyek bő másfél évtizeden keresztül gyötörték meg és pusztítottak el milliókat. És bár genezisükben, működésükben és ideológiájukban nemcsak eltérőek voltak egymástól, de a kommunizmus és fasizmus esetében ellentétesek, min-

den különbségük ellenére, a sorsok lenyomatában, a traumatizált tudatban, illetve a mikrotörténetek szintjén számos analógiát mutatnak. És ez is a könyv egyik legelgondolkodtatóbb és nem kevésbé felkavaró következtetése.

A koncentrációs táborok létesítése és működése a német birodalmi törvények nyomán vált lehetővé, majd mind általánosabbá, ami a magyarországi zsidóságot elsősorban az ország megszállása nyomán érintette rendkívül súlyosan. A már évek óta érvényben lévő zsidótörvények végrehajtása során ugyanis ekkor indult meg a teljes jogfosztás folyamata, majd a gettósítás, végül a deportálás, a magyar közigazgatás és karhatalom, továbbá az államvasutak rendkívül hathatós közreműködésével. Míg mindez szervezeten, olykor éppen „olajozottan” működött, addig a nyilasterror tombolása spontán volt, kiszámíthatatlan, sok esetben szinte követhetetlenül improvizatív: akár folyamatos brutalitásában, akár villanásnyi enyhüléseiben. A mindezekre néhány évvel következő szovjet típusú totális rendszer s az általa alkalmazott terror azonban hosszú távú terveivel a társadalom egészét kívánta átstrukturálni, a történelem célba érésének megfelelő, kategorikus elszántsággal; de mindenre kiterjedő hatalma ellenére sem volt „olajozott”, ahogy improvizatív sem volt, talán csak az ellenségül választott „célcsoport” folyamatos újradefiniálásában.

Ennek megfelelően rekonstruál háromféle folyamatot Borhi, amelyek rövid egymásutánban – illetve az első kettő jelentős átfedésben – zajlottak, azok között a történelmi keretek és uralmi struktúrák között, amelyeket ugyancsak megmutat, legyen szó fasizmusról, hungarizmusról vagy kommunizmusról. De figyelme nem a teoretikus vagy analitikus kérdésekre irányul, noha ezek legújabb kutatási eredményeit jól ismeri, és könyvében utal is rájuk, hanem elsősorban a diktatúra mindennapjai érdeklik, az egyéni sorsok, az ezeket meghatározó döntések, reflexek, tettek, egyáltalán nem „min-

dennapi” helyzetekben. A könyvben így a háromféle uralom közelképeit látjuk: név szerint említett embereket, családjaikat, hely és idő pontos koordinátájában, áldozatként vagy elkövetőként, a történelem által kijelölt végzetnek alávetve. Az olvasó tekintete előtt – miként feltehetően az egykori áldozat esetében is – elmosódik, hogy milyen ideológia kényszerítette az ártatlanokat és kiszolgáltatottakat ebbe a pokolba, így a történelem átfogó törvényszerűségei vagy az eszmerendszerek logikája helyett nincs más, mint a sorsával szembenező individuum s a túlélés kockázatos stratégiája. A megaláztatás és fájdalom univerzális nyelve válik ezekben a helyzetekben a kommunikáció eszközévé, a szenvedés analógiái jelentik a közlés mintázatait, s ennek fényében nemcsak az ideológémák hullanak le az áldozatokról, de a túlélés vegetatív parancsa olykor ellenszegül mindannak, ami kognitív. Ezek között a moralitásnak mint „származtatott” értéknek éppúgy, mint a szolidaritásnak és az empátiának. Nyers ösztönök veszik át a megfontolás vagy akár csak mérlegelés helyét akkor, amikor az áldozatok szembetalálkoznak kínzóikkal vagy gyilkosaikkal, akiket sokszor ugyancsak tagolatlan ösztönök vezérelnek, és éppúgy nem mérlegelnek vagy fontolgatnak, mint áldozataik.

Megrendítő és felkavaró könyvében Borhi az események kronológiáját követi, amikor a magyarországi holokauszt közelképeinek sorozatában a német megszállást követő „végső megoldás” stációit rekonstruálja. A nemzetből törvényesen kirekesztett, zsidó származású magyarok összeírása, „begyűjtése”, a gettók kialakítása, az ennek kapcsán megmutatkozó viselkedésformák áttekintése drámaian konkrét történetekben tárul fel, amelyek között – és ez is a könyv egyik erénye – egymásnak ellentmondó helyzetek, döntések, események is megmutatkoznak. Kegyetlenség és együttérzés, kifosztás és segítségnyújtás, gyilkosság és életmentés megannyi szimultán mozzanata arra utal, hogy a könnyelmű

általánosítás veszedelmes, mert nem lehet eltekinteni az egyedítől, a különöstől, akár az irracionálistól – legyen szó kegyetlenségről vagy kegyelemről. A dokumentumok tanúsága szerint ugyanaz az ember volt képes szörnyűségek elkövetésére, majd pedig életmentésre, ahogy a kiszolgáltatottak saját mikroközösségükben is éltek, olykor visszaéltek hatalmukkal, mint erre a kápók története vagy a táborokban kialakuló hierarchia epizódjai is példával szolgáltak. Az arányok azonban szomorúan és egyértelműen jelzik, hogy mi volt a kivétel, és mi a szabály, amikor százezrek indultak a halálba.

A „magyar nemzetet” jelentő kritikus tömeg ugyanis asszisztált a magyar zsidóság kirekesztéséhez, s számos epizód idézi fel a szomszédok és falu- vagy városbeliek közönyét vagy akár kárörömét, amikor elindult a menet a téglagyár és a marhavagonok felé; de elvtelve érzékelhető volt többük együttérzése vagy akár segíteni akarása is. A Zsidó Tanács megnyugtatónak szánt képmutatása, miszerint „pánikra nincs ok”, éppúgy hozzájárult a borzalmak bekövetkeztéhez, mint a nyugati szövetségesek közönye – sőt cinikus taktikája, hiszen az ő szándékukkal egybeesett Magyarország megszállása, mert ezzel lekötötték a német erők egy részét a partraszállás végrehajtása idején. Ezzel egyben meg is pecsételték a magyar zsidóság sorsát, mint Borhi László korábbi kutatásai erre is rámutattak, és ami a „hallgatás összeesküvésének” része volt. Mert határokon és ideológiákon túl jött létre a csend konspirációja, hogy ne sejtsek a gázkamrába indulók, hogy mi vár rájuk még akkor sem, amikor a politikai és egyházi vezetők, valamint a zsidóság hivatalos képviselői közül többen már jól tudták, hogy mit is jelent a „végső megoldás”.

A politikai döntéshozók és a közéleti szereplők csendjének előterében a könyv végigvezeti az olvasót a zsidóságot érintő dehumanizálás folyamatán, a kirekesztés és elszigetelés nyomán az elszállítás megidézésével, a marhavagonokban megtett utazás megannyi

borzalmával, a rettenetes várakozással a vágányokon, a fizikai és lelki megpróbáltatások sorozatával, bezárva, éhesen és szomjasan, olykor tűző napon, mindig elviselhetetlen zsúfoltságban – amihez képest az érkezés az auschwitzi rámpára még akár megkönnyebbulést is jelenthetett, a friss levegővel, amibe belekeveredett az égett hús édeskés szaga. A könyvben idézett valóságok mozaikdarabjaiból áll össze, hogy mit láttak a vagonból kilépők, hogy miként zajlott a szelektálás, majd hogyan teltek az első órák: a felidézett emlékek tagolatlansága átüt a történész szövegén, és új fényben láttatja eddigi ismereteinket. A DEGOB³ egykor felvett jegyzőkönyvei a történelem szeizmikus mozgását mutatják meg azok életében, akiket ezek a földmozgások létükben ugyan megkíméltek, de fizikailag és lelkileg maradandóan megviseltek. Az ő szavaikból rekonstruálható, hogy a lágerélet konkrétan és több szempontból felidézve mit is jelentett, éhezéssel, kegyetlenkedésekkel, fizikai és lelki gyötrelmekkel, a munkavégzés megpróbáltatásaival és értelmetlenségével; összességében: az emberi élet értékének végletes devalválódásával és a túlélés teljes bizonytalanságával. Ami úgy tárul elénk, ahogy az emlékezet megőrizte, és személyességén újra és újra átüt az, ami általános – mintegy sokdimenziós teret alkotva a könyvben, ami így válik plasztikusabbá és komplexebbé az egyszemszögű narratíváknál, érzékletességében pedig drámaibb a pusztán tudományos értekezéseknél.

Mintha nemcsak a történelem szeizmikus mozgását érzékeltetné Borhi, de azt az eddig kevésbé vizsgált és történeti kontextusban kevésbé feltárt antropológiai szituációt, ami a koncentrációs táborokban létrejött. Az egyik emlékező szerint „a németek a lelkünket akarták megölni”, vagyis a sajátosan emberit elpusztítani azokban a lényekben, akiket nem tekintettek embereknek, és akik a végletes kiszolgáltatóságukban joggal érezték: „az életünk már nem volt a miénk”. Az „önként, kéjjel ölt”⁴ jelensége tárul itt fel a ki-

szolgáltatottak felől, akik saját sorsukban is felidéztek, amint olykor az áldozatokban is kialakult az emberség utolsó szikrája, mert a túlélés parancsa felülírt mindent, a civilizáció reminiscenciáit is. Ugyanennek az antropológiai látéletnek a része, ahogy az öncélú, az értelem nélküli bántalmazás jelensége is feltárul számtalan narratívában, ahogy a másik szenvedésben való kielégülés vagy éppen gyönyörködés sajátosan emberspecifikus vonása ezekben a helyzetekben megmutatkozott. És ez éppolyan megdöbbentő, mint amilyen váratlan lehetett – s morálisan megrendítő – a szolidaritás és önzetlenség hasonlóan értelmezhetetlen, bár éppen nem „öncélú” feltámadása.

Számos analógia kínálkozik a másik diktatórikus véghelyezettel: a nyilas mézárálással a háború utolsó telén Budapesten. Amit ugyanez a rendszer tett lehetővé, és aminek alapvető motivációja ugyancsak a zsidóság elpusztítása volt, de ami alapvetően eltérő körülmények között zajlott. Hiszen míg a koncentrációs táborokat meghatározta működésük valamiféle szervezett rendje, addig a nyilas tombolás nem követett semmiféle koncepciót, előírásokat vagy rendszert. Sőt az október 15-én hatalomra jutott pártvezetés elvileg tiltotta a túlkapasokat – mint Borhi ezt is dokumentálja könyvében –, így a tettesek elvileg felelősségre vonhatók voltak abban a rendszerben is, amelyre felesküdtek. Valójában persze a nyilas vezetők ezt éppolyan cinizmussal kezelték, mint – paradox módon – a honvédelmet, hiszen a szovjetek közeledése nem mozgósított közülük annyi fegyverest, mint az ártatlanok gyötrése és gyilkolása.

A holokauszt szervezett és koncepciózusan tervezett végrehajtásával szemben az is különbséget jelentett, hogy a nyilas mézárálás egy nagyváros terein és valaha szebb napokat látott korzóján, sugárútjain zajlott, míg a koncentrációs táborok viszonylagos elszigeteltségben működtek, kisebb-nagyobb távolságban a városoktól. És míg a táborok őrei sietve elhagyták posztju-

kat a szovjetek közeledtével, a nyilas terror elkövetői azonban fokozták borzalmas tevékenységüket a szovjet csapatok közvetlen közelségében is. Így tehát a mindinkább zsugorodó háországban a legutolsó pillanatig kínozták, irtották és kifosztották azokat, akik ekkor már semmiféle ellenállásra nem voltak képesek, és reménykedésre is alig. Hogy a tomboló terror mögött a „honvédelem” magasztos gondolata motiválta a gyilkosokat, az is pontosan kirajzolódik a könyvben: a cselekvő gyűlölet ugyanis az egész „fajnak” szólt, az ideológiailag meghatározott gondolatmenetben, ami szerint a „parazita” és „nemzetellenes” zsidóság pusztja létezése is veszélyt jelent a magyarságra, így ezen a fronton küzdöttek a pribékek, nagyobb sikerrel, mint a szovjet hadsereggel szemben.

De egyéb szükségszerűsége ennek a küzdelemnek nem volt, hanem csak lehetővé vált az élet-halál kérdésének eldöntése azok által, akik korábban sokszor saját sorsukról sem döntöttek. Érvényesíthették hatalmukat a kiszolgáltatottakon, és hogy ennek teljességét és feltétlenségét átéljék, nemcsak megölni kívánták véletlenszerűen választott áldozataikat, hanem válogatott kegyetlenségeket és gyötrelmeket zúdítani rájuk, kiszámíthatatlanul és szélsőképpen. A könyvben ennek folyamata lépésről lépésre tárul fel, noha itt nem következtek egymásra stációk vagy logisztikai lépések, hanem rögtönzöttek és véletlenszerűen tombolt a terror, legfeljebb a példastatuálás játszott szerepet, vagy a kifosztás feltételeként alkalmazott kínzások, hogy megszerezzék áldozataik pénzét és vagyontárgyait. A város egésze rettegésben élt az októberi puccstól Pest januári felszabadításáig, de a szimultán borzalmak megidézett helyszíne elsősorban Zuglóban, illetve a XII. kerületben volt; míg felvillant mellettük a gettó, a kivégzőhellyé változott Duna-part és az Andrássy út 60. is.

Az értelmetlenség excesszusa mellett az elkövetők mélyebb motívumainak magyarázathatatlansága is fontos

szerepet kap a könyvben: rendes családapák éppúgy örömeiket lelték a vérengzésben, mint mindennapi megaláztatásaikért bosszúra vágyó, marginalizált és lumpen férfiak és nők, nemcsak kirekesztettek és félrecsúsztott egzisztenciák, de sikeresek és megbecsült polgárok is; sem szociológiailag, sem lélektanilag nem lokalizálható pontosan az a csoport vagy réteg, és így az a kollektív indítékrendszer sem, amely működésbe hozta, és hetekig fenntartotta a kínzás és pusztítás gépezetét. Ahogy a közöny úgynevezett „szürke zónája” is tagoltan tárul fel a borzalmak mentén, a városlakók, a szomszédok, a közigazgatás vagy az egészségügy képviselői szinte a szürke „ötven árnyalatát” képviselték, a feljelentéstől a rejtegetésig, a segítségnyújtástól a bűnsegédességig volt példa mindenre, bár a terror fokozódásával a megdöbbenés és a szolidaritás is erősödött, és olykor életeket mentett. Hiszen ahány helyzet és helyszín volt, annyiféle lehetőség adódott bántalmazásra és annak elszenvedésére, akárcsak enyhítésére vagy elkerülésére; a történettudományi általánosítások sorozatát kérdésessé teszi a konkrétumok sokszor érthetetlenül abszurd, máskor enigmatikusan rejtélyes kaleidoszkópja.

Mindezek mentén a terroruralom sajátos „infrastruktúráját” is pontosan leírja Borhi: a nyilas különítmények felszerelését, működését, a fosztogatás rendszerét, a mentés és áruulás sajátos dinamikáját, ezen belül a zárdák és a védett házak felemás biztonságát, továbbá a 20. század egyik jelentős intézményének, a rendszereket túlélő házmesterek sajátos és sokszor hatalmi bázissá változó veszedelmes autoritását. A higgadt narratíva folyamatosan feszültséget teremt a leírt események borzalmaival, a kegyetlenségek ábrázolása a segítségnyújtás példáival, hogy a következtetések levonása semmiképpen se legyen egyszerű.

A könyvből az is pontosan kiolvasható, hogy a trauma nemcsak az elszenvedőké, de bizonyos értelemben a tetteseké is volt, kiváltképp akkor,

amikor rövidesen nekik és rendszerüknek totális vereséget kellett elszenvedniük, s ennek során az erőszak, a hatalommal való élés és visszaélés improvizációi, az ebből fakadó kegyetlenkedés része maradt a politikai kommunikációnak. Hiszen a szovjet hadsereg csakugyan megszabadította Magyarországot a nyilasterrortól és a náci uralomtól, de szabadságot nem hozott, és azt a keveset is visszavette, amit a háborús győzelem utáni években megadott. Bár azt sem mindenkinek: Borhi hűszereire becsüli azok számát, akik a koncentrációs táborokból egyenesen a szovjet kényszermunka-táborokba kerültek, míg azok száma tízezrekben mérhető, akik a „málénkij robot” süllyesztőjébe jutottak, és akik közül sokan ott lelték halálukat. Akik pedig hazatértek a felszabadított koncentrációs táborokból, a kaotikus katarziszban azért csak túlélésükre kellett ismét koncentrálni, így nem hegedtek a gyógyíthatatlan sebek, csak elfedte őket az újfajta létharc, majd pedig a hallgatás újabb parancsa. Mindezek során a társadalom közvetlenül nem traumatizált részének sem sikerült teljesen regenerálódnia a korábbi megpróbáltatások nyomán, az új ideológiát képviselő terroruralom pedig rövidesen a szabadság és demokratikus hatalomgyakorlás gyenge kísérleteit is abortálta.

Jellegében és berendezkedésében természetesen alapvetően eltért a kiépülő népi demokrácia az azt megelőző rendszerektől, de azért többféle analógia volt érzékelhető a korábbi uralommal: manipulációban, megfélemlítésben, bűnbakképzésben, a fenyegetettség légkörének fenntartásában, a totális kontroll kiépítésében. A túlélés itt már nem a mindennapi életveszély elkerülését jelentette – bár olykor erről is szó volt: letartóztatási hullámok idején, kirakatperek konstruálásakor, a tévesztés és kulákhisztéria során, szabotázsvádak alkalmazásakor; a sor itt is folytatható. A sztálinizmus vaskorában a kollektív fenyegetettség áthatóvá és általánossá vált, ám többnyire nem vált közvetlenné és véressé. A könyvben

ennek felemás vonásai markánsan mutatkoznak meg, egyfelől az „élesedő osztályharc” öngerjesztő pszichózisában, illetve a „leleplezések” improvizációiban és mindenkire gyanút vető dinamikájában, és így a nyomasztóan szürke mindennapokban is várni lehetett, hogy a paranoia körforgása elérje az ellenségnek választott osztályt, réteget, szakmát, csoportot, egyént.

A náci, nyilas, sztálinista és poszt-sztálinista rendszerek már nem élnek velünk, egykori képviselőik és legutolsó áldozataik is végleg távoznak – de reflexei, struktúrájának lenyomata, traumáinak átöröklődő hatása még érvényesül. És míg a feledés jótékony, az idő pedig elvileg gyógyít, addig az az

antropológiai élmény, amit az előttünk járó nemzedékeket megszerezték és átörökítettek, döbbenetes mélységekbe világít be. Mindennek számos mozzanata ma is releváns, nem a konkrét történelmi térben, hanem abban a lezáratlan időben, ami megmutatta, hogy mire lehet képes az ember. És az ezekből adódó kérdések érvényessége nem múlik, mert ezek nem történelmi kérdések, hanem általánosabbak: életkérdések és halálkérdések, amelyek a történelem konkrét eseményeiből szinte a metafizika magasába emelkedtek, és ott is maradnak mindaddig, amíg létezik emlékezés.

Nagy András

■ JEGYZETEK

1. Lásd többek között: *A vasfüggöny mögött*. Ister Kiadó, 2000; *Iratok a magyar-amerikai diplomácia történetéhez 1957–1967*. Ister Kiadó, 2002; *Magyarország a hidegháborúban*. Corvina, 2005; *Magyar-amerikai kapcsolatok, 1945–1989*. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2009; *Nagyhatalmi érdekek hálójában*. Osiris, 2019. Ezek közül több angolul is megjelent.
2. Borhi immár hosszabb ideje az Egyesült Államokban él, az egyik legrangosabb egyetem professzora, írásai magyar és angol nyelven keltettek jelentős nemzetközi visszhangot, s nem csak az Indianai Egyetem tanáráként vívott ki komoly presztízst, de mint a kelet- és közép-európai történelemről szóló könyvsorozat szerkesztője is.
3. Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság.
4. Radnóti Miklós: *Töredék*.

